Dragan Nikolić
Pravni fakultet, Niš

SEKUNDARNI UČINAK HRISTIJANIZACIJE JUŽNIH SLOVENA: RIMSKO-VIZANTIJSKO PRAVO NA BALKANU

Pokrštavanje slovenskog stanovništva u bližem i daljem susedstvu Vizantije, imalo je i jednu sekundarnu posledicu koja je, međutim, od primarnog značaja za istoriju prava. To je širenje rimsko-vizantijskog prava[1] po svim novonastalim slovenskim državama koje su izrastale odolevajući, čas uspešno, čas neuspešno, centripetalnim silama Konstantinopolisa. Istočno rimsko carstvo (Vizantija) i inače je imalo snažan civilizacijski uticaj naročito na Bugare, Ruse i Srbe. Veliki ugled vizantijske kulture, njena do savršenstva uhodana državna organizacija i potpuno izgrađen pravni sistem, te značaj i moć Carigradske patrijaršije, učinili su da je i u vreme pokrštavanja Slovena, i u potonjim vekovima, Vizantija za njih bila nešto nalik na opšti uzor, ili na nedostižan ideal.

Recipirano vizantijsko pravo mora se takođe posmatrati kao jedan od segmenata vizantijske kulture koji će se, u većoj ili manjoj meri, na ovaj ili onaj način, odomaćiti na slovenskim etničkim prostorima. Oni isti događaji i procesi koji su presudno usmerili globalne istorijske tokove na Balkanskom poluostrvu, stvoriće najšire društvene preduslove i za prodiranje vizantijskog prava na ove prostore: izuzimanje Ilirika iz papske jurisdikcije i njegovo podvođenje pod crkvenu vlast carigradskog patrijarha (u vreme cara Konstantina V Isavrijanca, 741-775), pokrštavanje Srba (po Konstantinu Porfirogenitu u prvoj polovini VII i ponovo krajem IX veka) i Bugara (sredinom IX veka), misija Ćirila, Metodija i njihovih sledbenika (IX i X vek), te uspon dveju novih hrišćanskih država - najpre Bugarske (865-1018), a potom nemanjićke Srbije.

Već i na osnovu poznavanja šireg društvenog i geopolitičkog istorijskog konteksta, može se pretpostaviti da su među južnoslovenskim narodima Bugari i Srbi prednjačili u preuzimanju delova vizantijskog prava. Brojni su uzroci ove parcijalne recepcije i oni su već jasno uočeni u novijoj opštoj istoriografiji; čak su i sasvim prihvatljivo razvrstani na praktične, političke, verske i opštekulturne (npr. D. Obolenski). Istoričari kanonisti su takođe, sa svoje strane, prilično istražili važenje i primenu vizantijskog crkvenog prava unutar upravne i sudske organizacije crkve u svim slovenskim državama koje su hrišćanstvo primile preko Vizantije. Jedan od njihovih uzgrednih

---

[1] U Vizantiji je tokom deset vekova njenog postojanja osnovni izvor privatnog (građanskog) prava bilo rimsko pravo sadržano u Justinijanovoj Kodifikaciji, dok je javno pravo (državno-organizaciono, upravno, krivično, procesno) uglavnom oblikovano zakonodavnom delatnošću vizantijskih careva. Zato je jedino ispravno prvu pravnu oblast označavati kao "rimsko-vizantijsko pravo". Izraz "vizantijsko pravo" u daljem tekstu koristimo samo iz praktičnih razloga, pošto je kraći.

zaključaka od značaja i za istoriju svetovnog prava jeste da su Južnim Slovenima pisani zakoni došli iz Vizantije ne kao rimski, niti kao vizantijski, već najpre kao sastavni delovi raznih kanonskih zbornika namenjenih crkvenim sudovima. Dakle, kao neodvojivi deo hrišćanske civilizacije.

Najmanje je rasvetljena recepcija vizantijskog svetovnog prava, kako onog iz Justinijanove Kodifikacije, tako i onog nastalog zakonodavnom delatnošću potonjih vizantijskih careva. Ne može se prećutati činjenica da su dosadašnja saznanja naše pravnoistorijske nauke o ovom problemu veoma skromna. Izuzimajući Nikolu Radojčića i Miodraga Petrovića, koji su došli do značajnih otkrića u istraživanju vizantijskih uticaja na sadržaj Dušanovog Zakonika (Radojčić) i Savinog Zakonopravila (Petrović), nije se suštinski otišlo dalje od ogleda poljskog istoričara Romualda Hubea "O značenju prava rimsko-vizantijskoga kod slovjanskih naroda" objavljenog u Beču daleke 1869. godine.

Pitanja koja i dalje očekuju potpunije odgovore pravnoistorijske nauke, mogu se grupisati u dve problemske celine. Jedna se tiče glavnih pravaca prodiranja vizantijskog svetovnog (privatnog i javnog) prava u pravne sisteme slovenskih država, te načina i obima njegove primene u praksi. Druga jeste razgraničenje pravnih normi preuzetih iz Vizantije, od onih proizašlih iz već postojeće slovenske pravne tradicije zasnovane na običajnom, uglavnom nepisanom pravu čiji koreni sežu u najdublju starinu. Od svega toga, na sadašnjem nivou istraženosti malobrojnih dostupnih istorijskih izvora, nešto bliže može se govoriti samo o nespornim primerima prisustva pojedinih rešenja iz vizantijskog prava u domaćim, slovenskim izvorima prava, a donekle i o putevima njihovog prenošenja, odnosno recepcije. Ovo ćemo pokazati na primerima Bugarske i Srbije.

Paganska Bugarska kneza Borisa u vreme hristijanizacije (oko 865) bila je, prema merilima za ranofeudalne države, prilično izgrađen državni mehanizam, sa jasno definisanom centralnom vlašću i fiksiranim državnim središtem (Pliska, a od 893. Preslav). Srpski etnički prostor na Balkanskom poluostrvu, u drugoj polovini IX veka, kada je, čini se, talas pokrštavanja Srba bio najintenzivniji, još uvek nije bio obuhvaćen jedinstvenom domaćom državnom vlašću; mada oskudni istorijski izvori navode pojedine vladare, pa čak i vladarske porodice, dominantan oblik teritorijalnog i upravnog organizovanja ipak su bile župe, sa županima i kneževima koji su, povremeno, svakako bili vladari širih područja. Budući da se potreba za pisanim pravom uopšte javlja tek na izvesnom, nešto višem nivou organizovanosti državne vlasti, o recepciji vizantijskog prava u Srbiji može se govoriti tek od početka XIII veka. Ovo, naravno, ne znači da je vizantijsko pravo pre toga bilo potpuno nepoznato srpskom stanovništvu Balkanskog poluostrva. Najveći deo srpskog etničkog prostora nekoliko vekova je i formalno i faktički deo državne teritorije Vizantije na kojoj se, pred državnim organima, primenjuje vizantijsko pravo. Ma koliko da su Srbi po selima i župama živeli izolovano i po sopstvenom običajnom pravu, jedan deo stanovništva (npr. trgovci, zanatlije, zemljoposednici) svakako je morao dolaziti u kontakt sa vizantijskim upravnim i sudskim vlastima, dakle, i sa vizantijskim pravom. Ovo se naročito odnosi na srpsko stanovništvo u gradovima.

II

Hristijanizacija je Bugarskoj donela, a u još većoj meri nagovestila, toliko duboke promene u javnom i privatnom životu, da je od tog preteškog bremena čitava stara državnopravna konstrukcija počela da se ljulja. Knez Boris je čak morao da 893. godine prekine sopstveno monaško podvizavanje, kako bi ličnim autoritetom, ali i nasilno, obuzdao naraslu pagansku, antihrišćansku reakciju koju je pune tri godine predvodio njegov najstariji sin Vladimir; na presto postavlja svog drugog sina, hrišćanstvu privrženog Simeona, proglašava grčki za službeni jezik države, a prestonicu seli iz uporišta paganstva Pliske u Preslav. Konačna pobeda hrišćanstva još više je naglasila potrebu za novim pisanim zakonima kojima bi se suzbijalo, ili makar u novom duhu modifikovalo, običajno nepisano pravo nasleđeno iz paganskog perioda. Kada se sve ovo

ima u vidu, jasno je da je za državnu vlast bilo najprirodnije da nove zakone uzme odande, odakle je došla i nova vera - iz Vizantije.

Do prvog prodora vizantijskog prava u Bugarsku došlo je, izgleda, ubrzo posle krštenja kneza Borisa. Za taj period se, naime, vezuje prevod na starobugarski "Nomokanona Jovana Sholastika u 50 naslova" (iz VI veka), zbornika koji pored crkvenog prava ima i 87 glava sa građanskopravnim normama iz Justinijanove Kodifikacije, tačnije iz njegovih Novela.

Za poslednje godine vladavine kneza Borisa (sišao sa prestola 889), vezuje se i slovenski prevod "Ekloge", vizantijskog zakona iz 726. godine. Ovaj prevod ima 16 glava (od 18 koliko sadrži izvornik), i sva odstupanja od originala prava su dragocenost za produbljenije pravnoistorijske analize. Uz odredbe krivičnog i procesnog prava, prevodom su obuhvaćeni i brojni klasični građanskopravni instituti vizantijskog prava: svojina, ugovori, kupoprodaja, zajam, zaloga, ostava, najam, poklon, veridba, miraz, brak, starateljstvo, te zakonsko i testamentalno nasleđivanje. Potpuno je izostavljena glava o dugoročnom zakupu obradive zemlje (tzv. emfitevza), a iz glave o kažnjavanju prestupa izostavljene su odredbe o falsifikovanju novca. Prevod, osim toga, ne pravi razliku između građanskog (parničnog) i krivičnog postupka, a od izvornika odstupa i blažim režimom za robove.

Treći vizantijski zakon koji je, po svoj prilici, u to vreme u Bugarskoj preveden na slovenski, jeste "Zemljoradnički zakon". Sadrži pretežno krivičnopravne norme o zaštiti seoske imovine i uopšte svakodnevnog života u selima i seoskim opštinama. Pošto je vizantijski zakonodavac (s kraja VII ili iz prve polovine VIII veka) u ovom Zakonu imao u vidu slobodne seljake i seosku organizaciju života blisku slovenskom običajnom pravu, u literaturi je poznat i pod imenom "Slovenski zakon".

"Zakon Sudnji Ljudem" jeste četvrti pravac prenošenja vizantijskog prava u Bugarsku. Zbog nešto izraženije originalnosti u odnosu na vizantijske uzore, uživa reputaciju najstarijeg pisanog izvora slovenskog prava uopšte. Skoro je opšteprihvaćena teza da je nastao krajem IX ili početkom X veka u Bugarskoj. Nije sačuvan u originalnom rukopisu, već samo u prepisima unutar ruskih mešovitih kanonsko-svetovnih zbornika (krmčija) iz XII veka.

Prema naknadno urađenoj sistematizaciji, Zakon ima 32 glave. Za najmanje 22 nesumnjivo je dokazano da su preuzete iz vizantijske "Ekloge" - deset kao doslovni prevod, a dvanaest uz prerade. Ostale odredbe imaju drugačije poreklo; ili su preuzete iz bugarskog (slovenskog) običajnog nepisanog prava, ili su originalno delo redaktora. Sadrži pretežno krivično pravo, dok je građansko zastupljeno jedino u odredbama o braku i onima o naknadi štete. U odnosu na "Eklogu" najveća su odstupanja kod kaznenog sistema. Redaktori Zakona su u pojedinim slučajevima zamenjivali smrtne i surove telesne kazne iz "Ekloge" relativno blažim oblicima kažnjavanja. Zadržane su telesne kazne batinanja i lakših sakaćenja, dok je smrtna kazna ostala samo za krivično delo zlonamerne paljevine tuđe kuće. Uvođenje epitimija u kazneni sistem jednog potpuno svetovnog, laičkog zakona kakav je "Zakon Sudnji LJudem", verovatno je imalo za cilj naglašavanje njegovog hrišćanskog karaktera i porekla. U donedavno paganskoj sredini, ovakvo obeležje je Zakonu nesumnjivo pribavljalo dodatni autoritet. Propisanim epitimijama kao da se htelo da se grešnim pojedincima (krivcima) iz novokrštenog naroda pruži mogućnost pokajanja u duhu novoprihvaćene vere i etike.

III

Vraćajući se iz Nikeje 1219. godine, Sava Nemanjić, po rečima njegovih biografa, u Solunu "prepisa mnoge zakonske knjige" (Domentijan) i "uze sa sobom zakonske knjige" (Teodosije). Svakom novopostavljenom episkopu u Srbiji, dao je po jednu "zakonsku knjigu" (Teodosije). Savini biografi nesumnjivo imaju u vidu čuveno Savino Zakonopravilo, najznačajniji i najobimniji pravni zbornik srednjovekovne Srbije. Lični doprinos Svetoga Save i njegovih anonimnih saradnika u odabiranju, prevođenju, preradi i prilagođavanju zakonskih rešenja unošenih u Za-konopravilo, verovatno nikada neće biti utvrđeni.

Zakonopravilo ima 44 glave crkvenog prava i 20 glava svetovnog. Pošto je najvećim delom nastalo prevođenjem i preradom pojedinih normi vizantijskog prava, predstavlja eklatantan primer parcijalne recepcije. Pored tekstova koji čine kanonski deo, preuzetih iz "Sinopsisa kanona Stefana Efskog" (kraj VI ili početak VII veka), u njega su unete i odredbe rimsko-vizantijskog svetovnog prava iz zbornika "Izvodi iz Novela Justinijanovih" koji je u drugoj polovini VI veka sačinio Jovan Sholastik, iz prvog dela zbornika "Collectio tripartita" (nepoznatog redaktora iz VII veka) i iz "Prohirona", osnovnog zbornika celokupnog vizantijskog građanskog, krivičnog i procesnog prava (druga polovina IX veka).

Budući da se sva tri pomenuta vizantijska zbornika svetovnog prava sadržinski čvrsto oslanjaju na pojedine delove Justinijanove Kodifikacije (Kodeks, Institucije i Novele), jasno je da su preko Savinog Zakonopravila u pravni sistem srednjovekovne Srbije prispeli i neki klasični građanskopravni instituti rimskog prava. Konkretno, to su: kupoprodaja, zajam, zaloga, zakup, ostava, ortakluk, miraz i testament.

"Sintagma", poznati zbornik vizantijskog crkvenog i svetovnog prava koji je sačinio Matija Vlastar 1335. godine, vrlo brzo je preveden na srpski, verovatno 1346-49. godine. Pretpostavlja se da je to učinjeno po nalogu cara Dušana. LJudima iz njegovog okruženja svakako je bilo poznato da je tada "Sintagma" bila ne samo najnoviji, već i najbolji vizantijski pravni zbornik, sadržinski veoma bogat, izuzetno pregledan i zgodan za praktičnu upotrebu. Sadržala je celokupno vizantijsko pravo, izloženo u formi rečnika, odn. pravne enciklopedije. Obuhvatala je građu iz "Prohirona", iz obimnog zbornika "Vasilike" (kraj IX veka) i iz novela vizantijskih careva izdatih do 1306. godine.

Postoje dve verzije srpskog prevoda "Sintagme" - skraćena i integralna. U svim najstarijim pronađenim potpunim prepisima Dušanovog Zakonika (tzv. Prizrenski, Hodoški, Hilandarski, [išatovački, Bistrički, Baranjski, Atonski, Studenički i Rakovački), tekst Skraćene Sintagme uvek prethodi tekstu samog Zakonika. Nije poznato ni kada, ni kako je nastala Skraćena Sintagma, koja u takvoj verziji i ne postoji na grčkom jeziku. Ima 94 glave, od ukupno 303 koliko ima njen integralni tekst. U Skraćenu Sintagmu unete su pretežno norme građanskog i krivičnog prava, dok su propisi kanonskog prava skoro sasvim izostavljeni. Pravnoistorijska nauka ni do današnjeg dana nije na zadovoljavajući način objasnila uzajaman odnos odredbi Skraćene Sintagme i Dušanovog Zakonika. Ono što je, međutim, bitno za naše saopštenje, jeste nesporno i očigledno: "Sintagma" Matije Vlastara bila je jedan od nekoliko najvažnijih prenosilaca rimsko-vizantijskog prava u srednjove-kovnu Srbiju. Od klasičinih građanskopravnih instituta, Skraćena Sintagma sadrži kupoprodaju, zakup, miraz, nasleđivanje i isključenje iz nasledstva. Inače, sve odredbe o ovim institutima vizantijska "Sintagma" preuzela je iz Justinijanovih Novela.

Takozvani Zakon cara Justinijana, koji se uz Skraćenu Sintagmu nalazi u svim maločas pobrojanim prepisima Dušanovog Zakonika (sem u Studeničkom), za pravnoistorijsku nauku predstavlja još veću nepoznanicu od Skraćene Sintagme. Niti se zna kada je nastao (pretpostavlja se u XIII ili XIV veku), niti ko ga je, gde i kako sačinio. Značajan je, međutim, kao još jedan pravac prodiranja vizantijskog prava u Srbiju. Doduše, u konkretnom slučaju teško bi se dokazala direktna recepcija, ali se sasvim sigurno može govoriti o prepoznatljivim tragovima ugledanja na vizantijsko pravo, kao i o nastojanjima kompilatora da ga prilagode domaćim običajima i potrebama.

Sedam njegovih članova reguliše krivično i procesno pravo, a čak dvadeset i pet - građansko (kupoprodaju, zakup zemlje, miraz, testament, imovinska prava udovica i udovaca). Dosadašnja istraživanja Zakona ukazuju da su njegovi redaktori osnovne postavke zakonodavnih rešenja pronalazili u vizantijskim pravnim izvorima kao što su "Ekloga", "Zemljoradnički Zakon", novele careva Konstantina VII Porfirogenita i Romana I Lakapina. Valtazar Bogišić je čak smatrao (na osnovu jednog prepisa ovoga Zakona iz 1700. godine) da je u srednjovekovnoj Srbiji postojala i njegova šira verzija sa 83 člana; sadržala je, veli, još i odredbe iz Justinijanovih Novela, "Prohirona", "Epanagoge" i novela cara Andronika II Paleologa.

Što se Dušanovog Zakonika tiče, treba odmah naglasiti da ga je nacionalno-romantičarska istoriografija sve do sredine XX veka prilično nekritički veličala kao izvorno delo srpskog zakonodavstva, kao autentičan pravni izvor nezavisan od inostranih uticaja i uzora. U svom

najvećem delu, on verovatno to i jeste. Novija istraživanja su, ipak, pokazala da je barem šezdesetak njegovih članova urađeno po ugledu na odgovarajuće norme vizantijskog prava.

Prvi koji se usudio da preispita dogmu o autohtonosti Dušanovog Zakonika bio je Nikola Radojčić. On je još 1924. godine nedvosmisleno ukazao na preveliku sličnost članova 171. i 172. Dušanovog Zakonika sa Novelom LXIII cara Manojla Komnina iz 1159. godine, kao i sa nekim delovima obimne vizantijske pravne zbirke "Vasilike" (iz njene knjige VII, 1, 16-17). Jasno je da za dokazivanje vizantijskog uticaja na Dušanov Zakonik Radojčić nije slučajno odabrao članove 171. i 172. koji govore o nezavisnosti sudstva u odnosu na carsku i bilo koju drugu vlast; upravo je ove, uz još nekoliko drugih odredbi, nekritička istoriografija isticala kao samonikli plod srpskog srednjovekovnog zakonodavstva. Isti naučnik je 1951. godine dokazao vizantijsko poreklo još tridesetak članova Dušanovog Zakonika.

Sve pozajmice u Zakoniku iz oblasti su javnog prava: državno-organizacionog, upravnog i krivičnog. Uostalom, Dušanov Zakonik uopšte i ne sadrži klasične građanskopravne institute, što je mnoge pravne istoričare navelo na razmišljanje da je on samo deo jednog integralnog trodelnog pravnog zbornika. Tek zajedno sa Skraćenom Sintagmom i tzv. Zakonom cara Justinijana, on je činio potpuni pravni zbornik Dušanove Srbije.